

Владана Б. Путник Прица*

КОНКУРС ЗА САНАТОРИЈУМ ЗА ТУБЕРКУЛОЗНЕ НА ШУПЉОЈ СТЕНИ КОД АВАЛЕ

САЖЕТАК: У Краљевини Југославији, где је почетком четврте деценије туберкулоза била најчешћи узрок смрти, притом значајно скраћујући просечну дужину животног века, неколицина конкурса за болнице и санаторијуме била је значајан искорак у погледу решавања ове здравствене кризе. Међу конкурсима који се нарочито истичу по квалитету приспелих радова налази се и конкурс за Санаторијум за туберкулозне на Шупљој Стени код Авале из 1931. године. Иако је на њему учествовала плејада југословенских архитеката који су у мањој или већој мери неговали модернистички речник и савремене принципе пројектовања, о овом конкурсима до сада није публикован монографски чланак који би подробније расветлио друштвене околности које су претходиле његовом расписивању, као ни разлоге зашто до реализације овог значајног пројекта никада није дошло.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: конкурс, санаторијум, архитектура, туберкулоза, Краљевина Југославија.

Увод

Типологија санаторијума као посебног вида болничког комплекса изолованог у природи, који својим дизајном користи предности природног окружења, почела је да се формира крајем XIX века захваљујући напретку у разумевању туберкулозе (GRANDVOINNET 2020: 45). У међуратном периоду лечење туберкулозе је базирано на хелио и аеро терапији, те је било неопходно да новоподигнути објекти задовољавају услове како би се лечење ефектно спроводило (VAREŠIĆ MARINIĆ 2020: 74). Од пресудног значаја је било изоловати оболеле у специјализованим болницама и санаторијумима, којих није било довољно на територији читаве Краљевине, а нарочито у Београду, који 1930. године није имао ниједан санаторијум и само један диспансер за туберкулозне (ЂУРЂЕВИЋ 1930: 570). Прекретница у типолошком развоју санаторијума за туберкулозне у Југославији десила се 1930. године публикавањем програмске студије архитекте Ернеста Вајсмана (Ernest Weissmann) и лекара специјалисте

* Филозофски факултет, Универзитет у Београду; vladana.putnik@f.bg.ac.rs

Мирослава Делића поводом пренамене хотела у Краљевици у санаторијум (1930; ВЈАЖИЋ КЛАРИН 2015: 76–77). Вајсман и Делић су изнели низ предлога унапређења санаторијума како би архитектура била у служби терапије, попут увођења тераса за сунчање, добре проветрености и осветљености просторија. Наредну годину је обележило неколико значајних конкурса за здравствене објекте, међу којима је и конкурс за Санаторијум на Шупљој Стени код Авале.

Архитектонски конкурси тема су која у домаћој историографији још увек није у целости сагледана (КАДИЈЕВИЋ 2023: 57). Иако је Бранислав Којић био међу првима који су се осврнули на значај архитектонских конкурса у међуратном периоду, он не помиње конкурс за Санаторијум на Шупљој Стени, највероватније из разлога што није учествовао на њему, ни са пројектом нити као члан жирија (1979: 257). Ипак, Биљана Мишић оценила је конкурс као један од најуспешнијих и најутицајнијих у међуратној Југославији, истичући притом квалитет приспелих радова (2022: 77). Конкурс је помињан у прилозима проучавању и монографским студијама посвећеним његовим учесницима, попут Антуна Улриха (Antun Ulrich), Алфреда Меламеда, Ернеста Вајсмана и Миладина Прљевића (МИКИЋ 1992–1993; 2002; ШТУЛНОФЕР 1994; МАРКОВИЋ 2013; ВЈАЖИЋ КЛАРИН 2015; Путник Прица 2019). Ипак, друштвене околности које су претходиле расписивању конкурса, његов ток и резултати, као и разлози зашто никада није подигнут, до сада нису били предмет посебног истраживања.

Конкурс за Санаторијум на Шупљој Стени

Прво помињање изградње санаторијума на Авали проналазимо 1928. године у дневном листу *Време*, где је изнета вест да Министарство шума и рудника планира његову изградњу (АНОНИМ 1928а: 2). Кроз неколико дана је уследила информација да је комисија Министарства обишла околину Авале и одредила локацију на 300 метара надморске висине код Шупље Стене коју ће уступити Министарству социјалне политике и народног здравља за подизање санаторијума за туберкулозне (АНОНИМ 1928б: 6). Министарство шума и рудника је претходно одбило предлоге Општине града Београда да се санаторијум подигне у Кошутњаку, на Авали или у Липовици, јер су те шуме проглашене за националне паркове. Локација код Шупље Стене, са јужне стране Авале, чинила се идеалном због близине града, заклоњености и генералне оријентације ка југу (АНОНИМ 1937а: 10). Изградњу санаторијума подржало је и Физиолошко друштво, а као инвеститори су се појавили Општина града Београда, Министарство социјалне политике и народног здравља, Окружни уред за осигурање радника и Хумани Железнички фонд. Формиран је одбор на челу са министром социјалне политике и народног здравља Чедом Михаловићем. Како би се што боље упознао са потребама изградње, одбор је посетио санаторијум Средишног уреда за осигурање радника на Кленовнику (АНОНИМ 1928б: 6). Још тада је договорено да сваки од инвеститора подигне сопствени павиљон унутар комплекса (АНОНИМ 1928в: 4). Формирана је радна заједница за подизање санаторијума на Авали и 1930. године

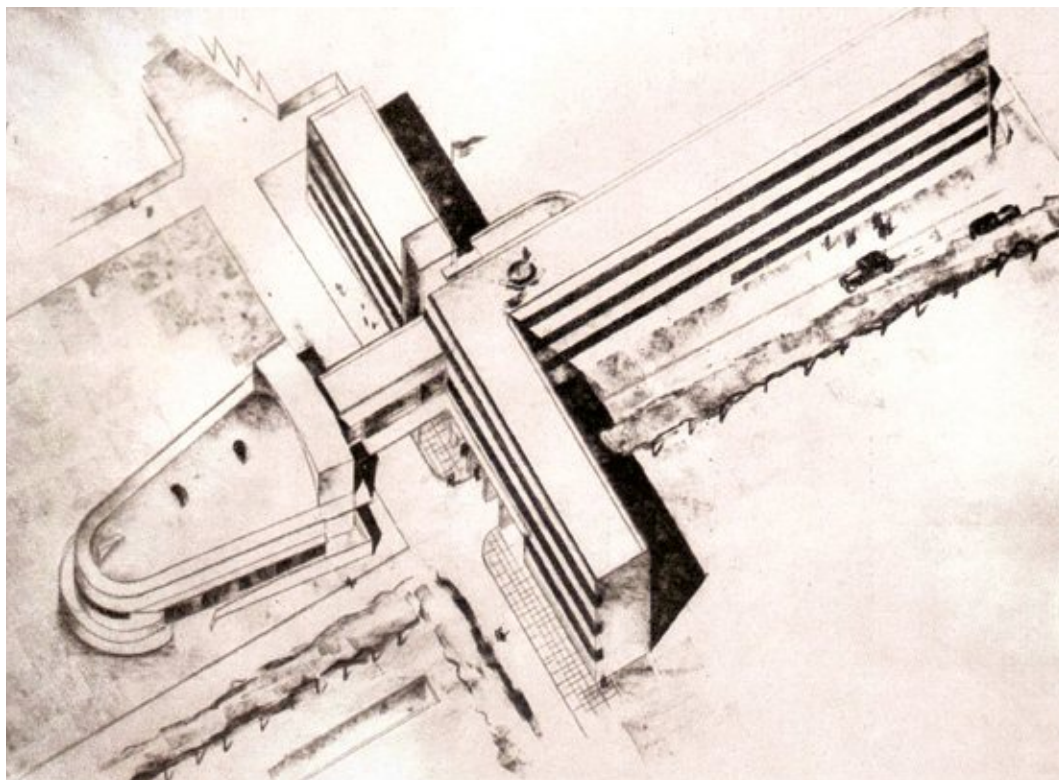
први пут је најављен почетак радова на припреми терена и неопходне инфраструктуре (Аноним 1930: 10; РАМЗИН 1932: 351).

Централни хигијенски завод је на основу решења Министарства социјалне политике и народног здравља расписао 17. јула 1931. године општи југословенски конкурс за Санаторијум на Шупљој Стени код Авале, који је подразумевао три паралелна конкурса: први за управну зграду, централни терапијски завод и инсталацију биолошког чишћења, други за главни државни павиљон и трећи за заразни павиљон, управне зграде и станове за медицинско особље. Рок за предају радова је био 15. септембар, а у жирију су били др Владимир Митровић, ректор Универзитета у Београду, др Александар Радосављевић, професор Медицинског факултета, архитекти Бранко Таназевић и Светозар Јовановић, др Стеван Иванић, директор Централног хигијенског завода, др Недељковић, доцент Универзитета у Београду и архитекта Генчић. На конкурс је пристигло 30 радова (Аноним 1931а: 3; 1931б: 16; 1932а: 138). Стеван Иванић је за новине *Лекар* изјавио да је жири тражио „што простије и целисходније решење”, те да је било „лепих, али неупотребљивих пројеката”, сматрајући да би њихово извођење вишеструко премашило буџет. Такође је истакао да неки учесници нису водили рачуна о климатским приликама на Авали, док други нису довољно простудирали санитарску технику. Жири је ипак био пријатно изненађен „необично великим интересовањем” за конкурс (Аноним 1931а: 3).

На првом конкурсном раду прва награда није додељена, док су две друге награде припале раду под шифром „AIR” Фрања Баховеца и Антуна Урлиха, те раду под шифром „Лукс” Петра Гачића. Додељене су и две треће награде, пројекту под шифром Знака Лиге против туберкулозе Анте Гргића и пројекту под шифром „13” Мише Манојловића, Исака Азриела и Алфреда Меламеда. Откупљена су четири рада са шифрама „СТСС” Ернеста Вајсмана, „Два црвена круга са црвеним крстом” Бранислава Маринковића, „С” Миладина Прљевића и „База” (Аноним 1931в: 5; МАНЕВИЋ 1981: 44; ВЈАЖИЋ КЛАРИН 2015: 324; МИШИЋ 2022: 57–78).¹ На другом конкурсном раду такође није додељена, док су две друге награде дате решењима Гргића и Гачића. Две треће награде додељене су тиму Баховац–Урлих и раду под шифром „Сунчана падина” Блажа Мисите-Катушића, док су откупљени рад Бранислава Маринковића и рад под шифром „Велики црвени круг” (МАНЕВИЋ 1981: 51; МАНЕВИЋ 2008: 255). Прва награда није додељена ни на трећем конкурсном раду, као ни трећа, већ су две друге награде поново припале Урлиху и Баховацу и Петру Гачићу. Откупљени су радови Блажа Мисите-Катушића, Миладина Прљевића, Анте Гргића, тима Манојловић–Азриел–Меламед и радови под шифрама „Сунце на Авали”, „3001” и „Авала 931” (Аноним 1931в: 5). Катарина Марковић Шајиновић је такође учествовала са конкурсним радом под шифром „Здравље” (ПУТНИК ПРИСА 2023: 53).² Учествовао је и Зденко Стрижић, али није познато под којом шифром (МАКСИМОВИЋ 1933: 28; ВАУЛОН 1975: 10).

¹ Заоставштина Бранислава Маринковића.

² Музеј науке и технике, Збирка архитектуре и градитељства.

Сл. 1. Антун Улрих и Фрањо Баховец, конкурсno решење управне зграде (*Arhitektura*)

С обзиром на стручно усавршавање Антуна Улриха и Фрања Баховца у Бечу и Берлину, није необично што је њихово конкурсno решење за санаторијум на Шупљој Стени било прожето средњоевропским утицајима (Микић 1992–1993: 22; Ђулић 1994: 154; Мишић 2022: 57, 78, 202).³ У склопу комплекса пројектовани су државни и болеснички павиљони, управна зграда, зграда за централну терапију, павиљон за заразне болести, господарске зграде, праоница, ложоница, радионица, простор за биолошко чишћење, стамбена зграда лекара и виле за шефове (Микић, Кисић 2003: 15). Урбанистичко решење је пратило падину гребена, а објекти су груписани према намени, па је тако прва грађевина на коју се наилази требало да буде управна зграда, док су седам болесничких павиљона равномерно распоређени дуж терена тако да буду што боље осунчани, са изузетком павиљона за заразне болести који је издвојен. Аутори су такође предвидели да се стамбени објекти налазе на ободу комплекса. У

³ По завршеним студијама архитектуре у Загребу, Антун Улрих уписује Високу школу за примењену уметност у Бечу, у класи Јозефа Хофмана (Josef Hoffmann). Фрањо Баховец се по завршетку студија у Загребу усавршавао у Берлину у бироу Алфреда Гелхорна (Alfred Gellhorn).

склопу управне зграде је пројектована биоскопска сала, која би уједно служила и за друге друштвене догађаје (сл. 1) (АНОНИМ 1932а: 138–139). Мекоћа волумена грађевина постигнута је заобљеним крајевима трактова, док су контрасти остварени истакнутим спратним плочама. Улрих је у ретроспективи изјавио да је на овом пројекту први пут употребио савремене архитектонске елементе, пре свега скулпторални третман комуникацијских зона и динамичну равнотежу (Микић 2002: 53).

Иако тада већ пензионисан, Петар Гачић је био и даље активан на архитектонској сцени и познато је да је учествовао на конкурсима.⁴ Упркос чињеници да је његово решење другопласирано, оно није ближе познато историографији, осим публиковане скице прочеља. На основу те скице може се мало тога закључити, осим да је предвидео монументалну грађевину централног санаторијума са сутереном, приземљем, два спрата и поткровљем. Композиција фасаде је строго симетрична, иако је приметно да се Гачић овде удаљио од академизма изостављајући сувишне декоративне детаље (АНОНИМ 1931в: 5).

Миша Манојловић, Исак Азриел и Алфред Меламед који су освојили трећу награду припадају млађој генерацији међуратних модерниста (МАНЕВИЋ 2008: 1; ЏИЈЕВСКИ 2013: 123; Путник Прица 2019: 138).⁵ Њих је спајало место стручног усавршавања и јеврејско порекло, те ће свој заједнички рад Манојловић и Израел наставити, док се Меламед бавио самосталним пројектовањем. Иако њихов пројекат до данас остаје непознат, јер никада није публикован, несумњиво је да су приложили пројекат у духу савремених средњоевропских модернистичких струјања, те не чуди што су тако високо пласирани на конкурс.⁶

После успеха Ернеста Вајсмана на конкурсима за Жидовску болницу у Загребу, Закладну и клиничку болницу на Шалати, уследио је и делимичан успех на конкурс за Санаторијум на Шупљој Стени.⁷ Вајсман је по истом принципу пројектовао сва три конкурсна решења, предвиђајући максималну осунчаност, али и заштиту од превеликог излагања сунцу. Терасе су замишљене са равним крововима и надстрешницама и сваки прозор је имао засторе од платна. Свака соба је требало да има директан приступ тераси, док су дневни боравци за покретне пацијенте лоцирани на крајевима крила у полукружним просторијама (АНОНИМ 1931а: 3). Вајсман је у главну зграду сместио одељење за примање у приземљу, болничке собе на спратове, док је последња зона била предвиђена за кухињу. У посебан објекат је сместио одељење

⁴ За информације о Петру Гачићу захваљујем Јелени Гачић Иванов.

⁵ Исак Азриел је студирао у Берлину, Миша Манојловић је по завршеним студијама архитектуре боравио неко време у Шарлотенбургу, док је Алфред Меламед завршио Техничку високу школу у Шарлотенбургу. Историјски архив Београда, Општина града Београда, Статистичко одељење, Молба Алфреда Меламеда за нострификацију дипломе, 22. 12. 1932.

⁶ Нажалост, личне заоставштине тројице архитеката нису сачуване или доступне.

⁷ Ернест Вајсман је био загребачки ђак који се стручно усавршавао у бироима Адолфа Лоса (Adolf Loos) и Ле Корбизјеа (Le Corbusier). Кроз низ југословенских конкурса за болнице и санаторијуме крајем треће и почетком четврте деценије, он се профилисао као водећа личност у пропагирању нових принципа пројектовања и грађења архитектуре у служби здравства.

за терапију и одељења за осетљиве и нове болеснике. Две грађевине су биле повезане „топлом везом” у висини првог спрата. Попут претходних конкурса, и овде је користио сличну архитектонску поетику, пре свега наглашено подужне основе са заобљеним крајевима и степеновање маса (сл. 3) (ПЛАНИЋ 1932: 54–55). Конструктивни систем је замишљен да буде префабрикован ради што лакшег извођења. Међутим, жири је сматрао да је Вајсманов предлог за „зграду сву од стакла и постављену на стубове, да виси у ваздуху” неупотребљив због великих трошкова изградње, што је значило да су показали суштинско неразумеваше Вајсманове замисли (АНОНИМ 1931а: 3; ВЈАЖИЋ КЛАРИН 2015: 107). Вајсман је своје конкурсно решење изложио на изложби младих архитеката у Галерији *Cahiers d'art* у Паризу 1935. године (PINGUSSON 1935: 77).

Бранислав Маринковић је Државни павиљон у склопу комплекса Санаторијума пројектовао као подужну грађевину, у основи издуженог ћириличног слова „П” са плитким крилима. Грађевина је оријентисана север–југ, са северне стране је био предвиђен један мањи улаз, док је са јужне низ од девет портала водио ка парку. Последњи спрат је пројектован тако да обилује пространим терасама, док су мање терасе и балкони заступљени на нижим етажама. Маринковић је предвидео четири степенишне вертикале повезане јединственим дугачким ходником у којем се са обе стране нижу ординације и болничке собе. Решење фасаде је умерено модернистичко, у духу Маринковићеве архитектуре.⁸ Степенишни трактови истакнути су на фасади застакљеним вертикалама које доприносе визуелном утиску екстеријера. Када се посматра ситуација комплекса, приметно је да је већина павиљона оријентисана север–југ и складно распоређена унутар уређеног парковског окружења (сл. 2).⁹

Пројекат Миладина Прљевића је такође одражавао савремен приступ пројектовању једног здравственог комплекса санаторијумског типа. Павиљони су смештени у низу дуж приступног пута, окружени парковским уређењем. Управне зграде су издвојеније, док је вила управника необично близу павиљона. Пројекат vile управника је прожет модернистичким идејама. Павиљони су такође пројектовани у духу модернизма са елементима ар декора. Основе су им подужне, са плитким бочним крилима. Доминирају заобљене форме које се степенасто сужавају ка горњим спратовима. За већину нивоа су предвиђени тремови, наткривене терасе и балкони. Прљевић је у подрум сместио сервисне просторије, у сутерену вестибил, трпезарију, библиотеку и собе за електро и хидро терапију, док је приземље било за лабораторије, рендген и ординације, а спратови за болесничке собе (МАРКОВИЋ 2013: 27).¹⁰

⁸ Бранислав Маринковић се такође стручно усавршавао у Паризу, али у бироима који су неговали мање радикалан приступ архитектури. Вид.: Заоставштина Бранислава Маринковића, Разговор са Зораном Маневићем (21. 7. 1975.)

⁹ Заоставштина Бранислава Маринковића.

¹⁰ Музеј науке и технике, Збирка архитектуре и градитељства, Т: 111.162/5, 111.162/7, 111.162/10, 11, 13. У заоставштини Војина Симеоновића се налази пројекат за санаторијум на Шупљој Стени који је потписан заједно са Миладином Прљевићем. Пројекат је датован у 1932. годину, па се поставља питање да ли су Симеоновић и Прљевић учествовали на конкурсима или су касније ангажовани да израде пројекат који никада није изведен. Вид.: ĆELIĆ, MILOVANOVIĆ, MARKOVIĆ, POPOVIĆ 2022: 320.

Сл. 2. Бранислав Маринковић, панорамска ситуација комплекса санаторијума
(Заоставштина Бранислава Маринковића)

Сл. 3. Ернест Вајсман, конкурсно решење павиљона санаторијума (*Лекар*)

Сл. 4. Катарина Марковић Шајиновић, конкурсно решење павиљона санаторијума (Музеј науке и технике)

Упркос чињеници да конкурсно решење Катарине Марковић Шајиновић није било запажено, оно ипак показује њен смисао за просторну организацију и тежњу ка савременијем архитектонском речнику (Путник Прица 2019: 65–79).¹¹ Иако је Катарина Марковић Шајиновић на пројекту нагласила да је у питању „модерни стил”, композиција фасаде је решена класично, те је одликује симетрија са централним и бочним истуреним ризалитима. До главног улаза води колски прилаз са степеништем, док се целом дужином приземља простире трем под удвојеном колонадом стубова. Ипак, њеним предлогом преовлађују хоризонтале са обиљем прозорских отвора, одавајући утисак светлог и добро проветреног ентеријера. Пергола изнад кровног венца открива да је била предвиђена пространа тераса, али у поређењу са награђеним конкурсним решењима изостао је већи број тераса или балкона који би били директно повезани са болничким собама, те је тај недостатак свакако утицао на пласман (сл. 4).¹²

Међу учесницима је био и Зденко Стрижић, који је одабрао да павиљоне функционално распореди дуж благог пада терена, док је сваки павиљон двотрактно решен

¹¹ Катарина Марковић Шајиновић се сврстава међу најуспешније жене архитекте које су се у међуратном периоду бавиле приватном праксом.

¹² Музеј науке и технике, Збирка архитектуре и градитељства.

са болничним просторијама које се нижу и излазе на простране терасе (ПЛАНИЋ 1932: 52–53). Колико је познато, Зоја Думенгић није учествовала на конкурс, што је не-уобичајено с обзиром на њене афинитете према типологији здравствених објеката (BAREŠIĆ MARINIĆ 2020: 61).

Епилог: зашто није дошло до реализације?

Године 1932. је укинут одбор за подизање Санаторијума на Авали и уместо њега је основана радна заједница народних санаторијума на Авали. Тада се по први пут указује на незавршени водовод због којег се одлаже почетак изградње (АНОНИМ 1932б: 8). Било је предвиђено да санаторијум има 500 постеља, а говорило се и о изградњи терапијског института унутар комплекса, са клиничким одељењима за очне и зубне болести, као и оториноларингологију (ЂУРЂЕВИЋ 1930: 571; РАМЗИН 1932: 351; СТЕФАНОВИЋ 1934: 66). Такође је планирано да се око санаторијума пошуми земљиште (КРСТИЋ 1932: 19). Међутим, почетак изградње је константно одлаган услед кашњења изградње неопходне инфраструктуре. Године 1937. се у *Полијици* појављује скица пројекта санаторијума непознатог аутора који не одговара ниједном до сада познатом конкурсном решењу. Том приликом је истакнуто да је једино водовод спроведен на локацији (АНОНИМ 1937б: 21). Паралелно са стагнирањем у реализацији, Михаило Радовановић је 1935. године израдио пројекат павиљона за санаторијум „Авала” а. д. који је 1939. године и подигнут.¹³ Око 1938. године се такође помиње да је изграђено реконвалесцентно одељење Главне војне болнице, али без ближих података (АНОНИМ 1937в: 8; 1940а: 7; ВУКОВОЈАЦ 1940: 5). На годишњој скупштини Лиге против туберкулозе за Београд, Земун и Панчево 1938. године изнет је податак да се Лига обраћала председнику општине Влади Илићу поводом тог питања и да је он обећао да ће општина „у најскоријем времену” приступити изградњи болнице за туберкулозне (АНОНИМ 1938: 9). Др Светислав Стефановић, вршилац дужности директора за Социјално и здравствено старање Општине града Београда, критиковао је концепт санаторијума који је изолован у природи, сматрајући га неоправдано најскупљим решењем (1934: 66).

Конкурс за Санаторијум на Шупљој Стени био је једна у низу прилика да југословенски архитекти истраже границе нових токова у архитектури и на тај начин помогну општем друштвеном бољитку. Расписан је у време реализације изузетно утицајног санаторијума у Паимију (1929–1933) Алвара Алта (Alvar Aalto), али исто тако и завршетка Санаторијума „Зонестрал” („Zonnestraal”) код Хилвеструма у Холандији (МИКИЋ 2002: 53; САМРВЕЛЛ 2005: 469–470). Такође су исте године расписана још два значајна конкурса: за Жидовску болницу у Загребу и Закладну и клиничку болницу на Шалати (РЕМЕРАЛ 1975: 28). На сва три конкурса се пријавио завидан број младих талентованих архитеката чије ће стваралаштво одредити токове архитектуре

¹³ Колекција Милоша Јуришића. Објекат који је подигнут на локацији поседује елементе модернизма и ар декоа, али типолошки не испуњава потребе једног санаторијума. Већ је дуже време напуштен.

на тлу Југославије у четвртој деценији. Пристигла решења показала су ванредну способност и таленат југословенских архитеката да одговоре на савремене потребе медицине, а нарочито лечења туберкулозе. У том је и већа штета што ниједно од награђених или понуђених решења није реализовано, те је југословенска архитектура остала ускраћена за још један вредан пример модернистичке архитектуре у служби здравства. Стиче се утисак да је општа неспособност институција да се ускладе главни разлог зашто санаторијум никада није подигнут. Иако су се у периодици наводили различити разлози за одлагање изградње, од кашњења инфраструктуре до необезбеђених кредита, чињеница је да држава системски није била спремна ни довољно агилна да реши проблем недостатка преко потребног санаторијума за туберкулозне у околини Београда (АНОНИМ 1940б: 3).

ЛИТЕРАТУРА

- АБРАМОВИЋ, Владимир. „Живот на градској маргини: здравствени, социјални и прехранбени аспекти живљења у Београду 1919–1941.” (АБРАМОВИЋ, Vladimir. “Life On the City Margin: Health, Social and Food Aspects of Life in Belgrade 1919–1941.”) *Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinae* 33/1 (2014): 167–169.
- АНОНИМ. „Министарство Народног Здравља подиже на Авали санаторијум за туберкулозне.” *Време* (АНОНИМ. “The Ministry of National Health Erects on Avala a Sanatorium for Tuberculosis.” *Vreme*) 15. 12. 1928: 6.
- АНОНИМ. „Санаторијум у близини Београда.” *Политика* (АНОНИМ. “Sanatorium Near Belgrade.” *Politika*) 15. 12. 1928: 4.
- АНОНИМ. „Грађење великог санаторијума на Авали.” *Политика* (АНОНИМ. “The Construction of a Large Sanatorium on Avala.” *Politika*) 3. 3. 1929: 8.
- АНОНИМ. „Први радови на туберкулозном санаторијуму код Шупље Стене.” *Политика* (АНОНИМ. “First Works on the Tuberculosis Sanatorium Near Šuplja Stena.” *Politika*) 20. 7. 1930: 10.
- АНОНИМ. „Конкурс.” *Политика* (АНОНИМ. “Competition.” *Politika*) 17. 7. 1931: 16.
- АНОНИМ. „Резултат конкурса за скицу санаторијума на Авали.” *Политика* (АНОНИМ. “The Results of the Competition for the Sanatorium on Avala’s Design.” *Politika*) 15. 11. 1931: 5.
- АНОНИМ. „Резултати конкурса за идејне скице санаторијума на Авали.” *Време* (АНОНИМ. “The Results of the Competition for the Sanatorium on Avala’s Design.” *Vreme*) 15. 11. 1931: 5.
- АНОНИМ. „Санаторијум на Авали. Резултат конкурса за израду скица.” *Лекар* (АНОНИМ. “Sanatorium on Avala. The Results of the Competition for its Design.” *Lekar*) 108 (1931): 3.
- АНОНИМ. „Основана је Радна заједница народних санаторија на Авали.” *Политика* (АНОНИМ. “A Work Community of National Sanatoria on Avala Was Founded.” *Politika*) 29. 4. 1932: 8.
- АНОНИМ. „Антитуберкулозни санаторијум на Авали опет доведен у питање.” *Политика* (АНОНИМ. “Antituberculosis Sanatorium on Avala Questioned.” *Politika*) 28. 2. 1937: 21.
- АНОНИМ. „Ми још увек имамо мало туберкулозних лечилишта.” *Време* (АНОНИМ. “We Still Have Little Tuberculosis Sanatoria.” *Vreme*) 7. 4. 1937: 10.

- АНОНИМ. „Подизање великог санаторијума за туберкулозне испред Авале треба да почне још у току ове године.” *Политика* (ANONIM. “The Erection of a Large Sanatorium for Tuberculosis in front of Avala Should Begin During This Year.” *Politika*) 10. 2. 1937: 8.
- АНОНИМ. „Београду је неопходно потребна болница за туберкулозне.” *Политика* (ANONIM. “Belgrade Needs a Hospital for Tuberculosis.” *Politika*) 6. 6. 1938: 9.
- АНОНИМ. „Подизањем санаторијума за грудоболне на Авали знатно би се растеретила Болница.” *Правда* (ANONIM. “Erecting the Sanatorium for Chest Pains on Avala Would Greatly Unburden the Hospital.” *Pravda*) 10. 6. 1940: 3.
- АНОНИМ. „Београдска општина подиће ће санаторијум за туберкулозне.” *Правда* (ANONIM. “Belgrade Municipality Will Erect a Sanatorium for Tuberculosis.” *Pravda*) 13. 6. 1940: 5.
- ВУКОВОЈАЦ, Д. „Два диспанзера и сто постеља за туберкулозне у граду са 400.000 становника.” *Време* (VUKOVOJAC, D. “Two Dispensaries and One Hundred Beds for Tuberculosis Patients in the City of 400,000 residents.” *Vreme*) 28. 9. 1940: 7.
- ЂУРЂЕВИЋ, ЧЕДА. „Туберкулоза и Београд.” *Београдске оштинске новине* (ЂУРЂЕВИЋ, ЧЕДА. “Tuberculosis and Belgrade.” *Belgrade Municipality Newspaper*) 6 (1930): 569–571.
- КАДИЈЕВИЋ, АЛЕКСАНДАР. *Југословенска архитектура између два светска рата (1918–1941): контексти и тумачења*. Београд: Универзитет у Београду – Филозофски факултет (КАДИЈЕВИЋ, Aleksandar. *Yugoslav Architecture Between Two Wars (1918–1941): Contexts and Interpretations*. Belgrade: University in Belgrade – Faculty of Philosophy), 2023.
- КОЈИЋ, БРАНСЛАВ. *Друштвени услови развоја архитектонске струке у Београду 1920–1940*. Београд: САНУ (КОЈИЋ, Branislav. *Social Conditions for the Development of Architectural Profession in Belgrade 1920–1940*. Belgrade: SANU), 1979.
- КРСТИЋ, АЛЕКСАНДАР. „Зелени и заштитни појас Београда.” *Београдске оштинске новине* (КРСТИЋ, Aleksandar. “Green and Protective Belt of Belgrade.” *Belgrade Municipality Newspapers*) 1 (1932): 19–24.
- МАКСИМОВИЋ, БРАНКО. „О изградњи градских болница с обзиром на новије реформе.” *Београдске оштинске новине* (МАКСИМОВИЋ, Branko. “About the Erection of City Hospitals Considering Newer Reforms.” *Belgrade Municipality Newspapers*) 1 (1933): 26–31.
- МАНЕВИЋ, ЗОРАН (УР.). *Лексикон српских неумара*. Београд: Грађевинска књига (МАНЕВИЋ, Zoran (ed.). *Encyclopedia of Serbian Builders*. Belgrade: Građevinska knjiga), 2008.
- МАРКОВИЋ, ИВАН Р. *Архитектура Миладин Прљевић*. Београд: Музеј науке и технике (МАРКОВИЋ, Ivan R. *Architect Miladin Prljević*. Belgrade: Museum of Science and Technology), 2013.
- МИШИЋ, БИЉАНА. *Средња Европа и Београд: архитектонски утицаји 1919–1941*. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда – Институт за савремену историју (МИШИЋ, Biljana. *Central Europe and Belgrade: Architectural Influences 1919–1941*. Belgrade: Institute for Protecting Cultural Monuments of Belgrade – Institute for Contemporary History), 2022.
- ПАВЛОВИЋ, МОМЧИЛО, НАДЕЖДА ПЕДОВИЋ (УР.). *Историја медицине, фармације и народне медицине*. Београд: Институт за савремену историју; Зајечар: Историјски архив „Тимочка крајина” (ПАВЛОВИЋ, Momčilo, Nadežda Pedović (eds.). *History of Medicine, Pharmacy and Folk Medicine*. Belgrade: Institute for Contemporary History; Zaječar: Historical Archive “Timočka krajina”), 2007.
- ПУТНИК ПРИЦА, ВЛАДАНА. „Прилог проучавању стамбене архитектуре Алфреда Меламеда у Београду (1933–1941).” *Наслеђе* (ПУТНИК ПРИЦА, Vladana. “Contribution to Studying Residential Architecture of Alfred Melamed in Belgrade.” *Heritage*) XX (2019): 137–150.

- РАМЗИН, Сергије. „Хигијенски проблеми Београда.” *Београдске ојшћинске новине* (RAMZIN, Sergije. “Hygiene Problems of Belgrade.” *Belgrade Municipality Newspapers*) 6 (1932): 347–353.
- СТЕФАНОВИЋ, Светислав. „Дирекција за социјално и здравствено старање Општине града Београда.” *Београдске ојшћинске новине* (STEFANOVIĆ, Svetislav. “Direction for Social and Health Insurance of Belgrade Municipality.” *Belgrade Municipality Newspapers*) 1 (1934): 59–67.
- ANONIM. „Sanatorij za tuberkulozne na Šupljoj Steni kraj Avale.” *Arhitektura* 5 (1932): 138–139.
- ВАРЕШИЋ МАРИНИЋ, Зринка. *Arhitektica Zoja Dumengjić*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Arhitektonski fakultet, 2020.
- БАЈЛОН, Мате. „Јавни архитектонски натјегаји у Београду између два рата.” *Човјек и простор* 266 (1975): 10–13.
- БЈАЖИЋ КЛАРИН, Тамара. *Ernest Weissmann: друштвено ангажирана архитектура 1926. – 1939*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Hrvatski muzej arhitekture, 2015.
- КАМПБЕЛЛ, Мареџет. “What Tuberculosis Did for Modernism: The Influence of a Curative Environment on Modernist Design and Architecture.” *Medical History* 49 (2005): 463–488.
- ГРАНДВОЈННЕТ, Филип. “Sanatoriums in Europe: Build Heritage and Transformation Strategies.” *Docomomo Journal* 62 (2020): 45–51.
- ИЛИЈЕВСКИ, Александра. “The Lost Voices of Serbian Modernism: Miša Manojlović and Isak Azriel.” *Serbian Studies* Vol. 27, No. 1–2 (2013): 121–135.
- МАНЕВИЋ, Зоран. „Наши неимари – Бранислав Маринковић.” *Изградња* 4 (1981): 49–54.
- МАНЕВИЋ, Зоран. „Наши неимари – Милadin Прљевић.” *Изградња* 7 (1981): 39–44.
- МИКИЋ, Весна. „Antun Ulrich: уз 90. објетницу живота архитекта.” *Живот умјетности* 52–53 (1992–1993): 22–29.
- МИКИЋ, Весна. *Архитект Антон Улрих: Класичност модерне*. Zagreb: Naklada Jurčić, 2002.
- МИКИЋ, Весна, Дубравка Кисић. *Antun Ulrih: архив архитектата*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Hrvatski muzej arhitekture, 2003.
- ПИНГУССОН, Ђорџес-Хенри. “Exposition de jeunes architectes.” *L’Architecture d’aujourd’hui* 3 (1935): 77–79.
- ПЛАНИЋ, Стјепан. *Progres graditeljstva. Dio 1. Problemi savremene arhitekture*. Zagreb: Jugoslovenske štampe, 1932.
- ПРЕМЕРЛ, Томислав. „Здравствени објекти и пројекти хрватске модерне архитектуре.” *Архитектура* 152–153 (1975): 27–28.
- ПУТНИК ПРИЦА, Владана. „Одговор архитектата Југославије на здравствене изазове и кризе 1918–1941.” *Историја 20. века* XLI/1 (2023): 45–66.
- ПУТНИК ПРИЦА, Владана. „Пioniрка приватне праксе: стамбена архитектура Катарине Марковић-Šајиновић.” *Зборник Семинара за студије модерне уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду* 15 (2019): 65–79.
- СИМЕОНОВИЋ ЋЕЛИЋ, Ивана, Милан Миловановић, Иван Р. Марковић, Саво Поповић. *Војин Симеоновић: архитекта и pilot*. Београд: Музеј Зептер, 2022.
- ЋТУЛХОФЕР, Ариана. „Šпорски објекти архитектата Франје Баховца.” *Простор* 2/1–2 (1994): 153–170.

Vladana B. Putnik Prica

THE COMPETITION FOR A SANATORIUM FOR
THE TUBERCULOSIS PATIENTS IN ŠUPLJA STENA NEAR AVALA

Summary

Tuberculosis was the greatest health issue in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, later Yugoslavia. It was the main death cause, greatly shortening the life expectancy. At the beginning of the 1930s, several important competitions for hospitals and sanatoria were held in Yugoslavia, thus implying certain changes in the state's health policy. Among them was the Yugoslav competition for the Sanatorium in Šuplja Stena south of mountain Avala near Belgrade, the country's capital. It was held in 1931 and attracted many young modernist architects who were educated or started their careers in European centres such as Berlin and Paris. Among the awarded were Antun Ulrich, Franjo Behovec, Petar Gačić, Miša Manojlović, Isak Azriel, Alfred Melamed, Ante Grgić and Blaž Misita Katušić. The projects of Ernest Weissmann, Branislav Marinković and Miladin Prljević were also acquired. Even though many proposals were of high functional and architectural quality, the Sanatorium in Avala was never built. The reasons for this could be explained by the lack of systematic organisation and clear social and health policies on a state level. The infrastructural work being delayed and the lack of funding was one of the key reasons why the Kingdom of Yugoslavia never got an adequate sanatorium for tuberculosis patients near its capital.

Key words: competition, sanatorium, architecture, tuberculosis, Kingdom of Yugoslavia.